

PALEO- AKTUEEL

2

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1991, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: G.J. Bartstra

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0251-8

PALEO-AKTUEEL

2

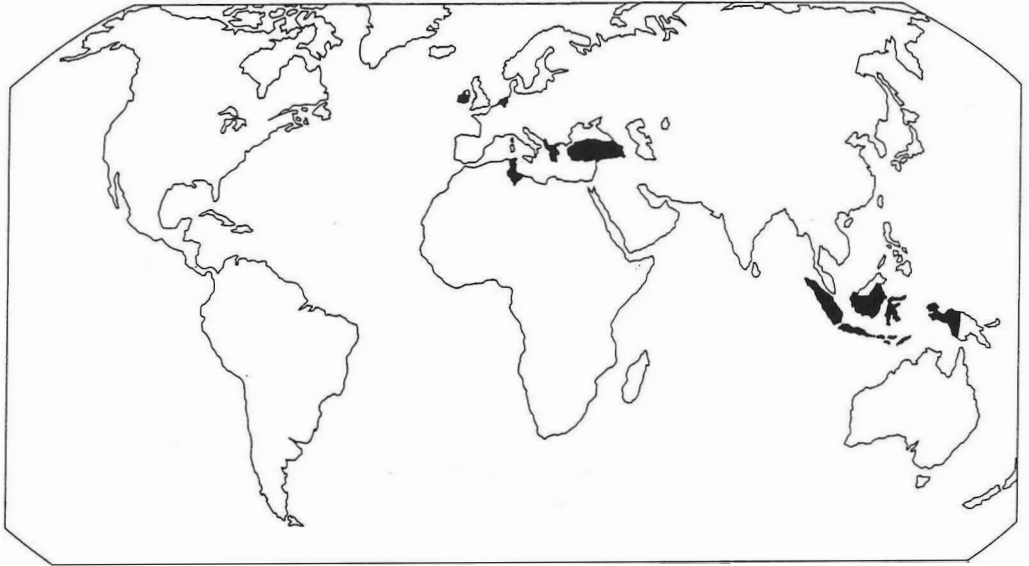
redactie

**Mette Bierma
Jurjen M. Bos**

Biologisch-Archaeologisch Instituut

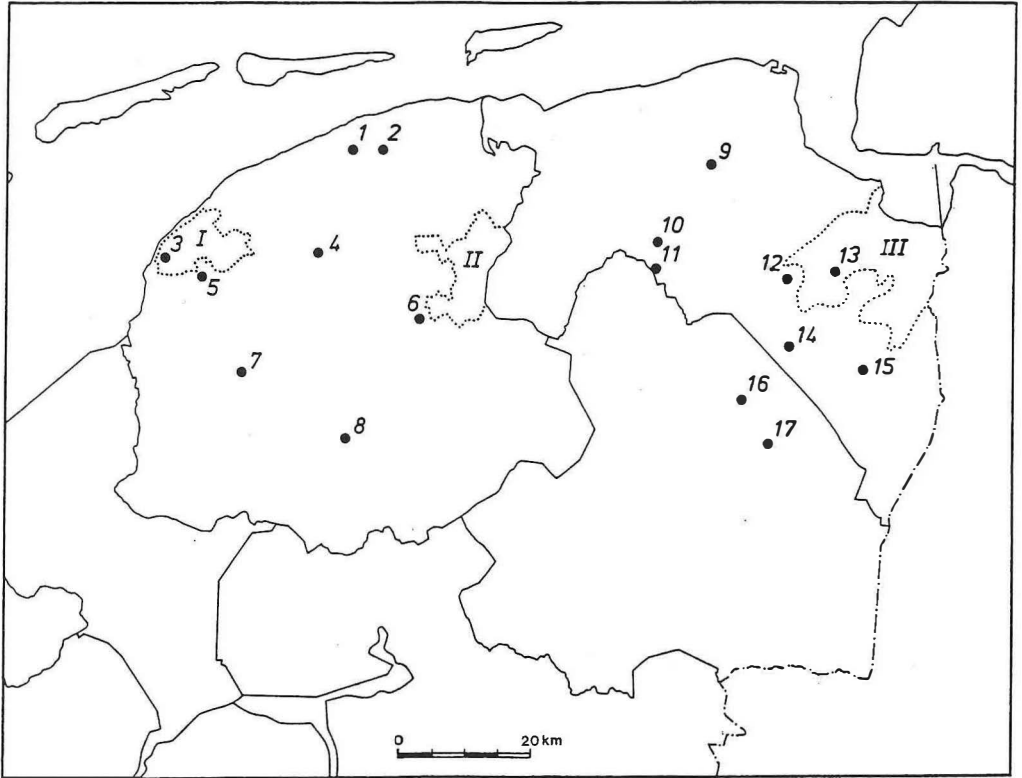
Groningen, 1991

In deze aflevering: Griekenland, Ierland, Indonesië, Nederland, Tunesië en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Oosterbeintum; 2. Foudgum; 3. Wijnaldum; 4. Leeuwarden; 5. Doijum; 6. Egbertsgaasten; 7. Bons; 8. Oudehaske; 9. Stedum; 10. Groningen; 11. Neerwolde; 12. Zuidwolde; 13. Scheemda; 14. Wildervank; 15. Onstwedderholte; 16. Gieten; 17. Bronneger; I. De Bjirmen; II. Achtkarspelen-Drachten-Eestrum; III. Dollardboezem.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA Het BAI op Sulawesi: verkenningen in de Walanae vallei	9
S. BOTTEMA, H.A. GROENENDIJK & E. MOOK-KAMPS Archeologisch en palynologisch onderzoek van een pingo te Wildervank (Gr.)	15
D. STAPERT Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1990	19
E. KRAMER Mesolithische vondsten bij Egbertsgaasten (Fr.)	25
S. BOTTEMA, F. BOTTEMA & N. BOTTEMA-MACGILLAVRY De exploitatie van een infrastructureel traag ecosysteem: het verzamelen van wijngaardslakken	28
P. KROEZENGA, J.N. LANTING, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & J.P. DE ROEVER Vondsten van de Swifterbantcultuur uit het Voorste Diep bij Bronneger (Dr.)	32
J.N. LANTING & S. BOTTEMA Aanwijzingen voor een pre-Trechterbekerlandnam in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.)	37
A.T. CLASON De radius-beitels van Ilipınar (Turkije)	40
E. DRENTH & A.E. LANTING De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen	42
H.A. GROENENDIJK Grafheuvels op de Onstwedderholte (gem. Stadskanaal, Gr.)	47
B. RAFTERY & W.A. CASPARIE Houten veenwegen in Ierland	52
I.-L. STUIJTS Kinderoffers in de Tophet (Carthago); houtskoolonderzoek	58
J.M. PASVEER Foudgum (Fr.) in de Romeinse tijd	62

O.H. HARSEMA	
Wat Amerika ons kan leren: over 19e-eeuwse landschaps- schilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving	66
R. NEEF & S. BOTTEMA	
Mest als bron voor verkoold plantaardig materiaal uit opgravingen in het Nabije Oosten. Waarnemingen en experimenten	72
J. MOLEMA	
Archeologische verkenningen in de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten (Fr.)	77
A. EFSTATHÍOY, Z. MALAKASIÓTI & H.R. REINDERS	
Een survey in het gebied ten noorden van Hellenistisch Halos (Griekenland)	82
Y. DIJKSTRA	
De archeologie in ruilverkaveling De Bjirmen (Fr.)	87
W. PRUMMEL & E. KNOL	
Strandlopers op de brandstapel	92
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)	97
T. LOOIJENGA	
De runeninscriptie van Doijum (Fr.): echt of vals?	100
W.A. CASPARIE	
Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland	103
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)	108
J.M. BOS, J.K. BOSCHKER, A. JAGER & D.M. VISSER	
Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.)	111
C.R. JAGER	
Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3	115
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse bedijking aan de rand van de Dollard bij Zuidbroek (Gr.)	118
J. MOLEMA	
Kerken in de voormalige Dollardboezem (Gr.)	123
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.)	127

G.L.G.A. KORTEKAAS Opgraving Wolters-Noordhoffcomplex te Groningen (Gr.)	130
J.T. ZEILER & J. SCHELVIS Veren, mijten en een luis	134
A. JAGER Het Kapittelhuis te Leeuwarden (Fr.)	137
W.A. CASPARIE & J. SCHONEVELD Een pseudo-leienboekje van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	140
P. BAKS De burcht van graaf Edzard in de stad Groningen, 1506-1514	143
J. SCHELVIS Een ei hoort erbij... Parasieten in en op de 17e-eeuwse bewoners van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	149

OPGRAVING WOLTERS-NOORDHOFFCOMPLEX TE GRONINGEN (GR.)

G.L.G.A. Kortekaas

Inleiding

Sinds 1984 zijn vrijwel alle nieuwbouwlakaties in de binnenstad van Groningen aan archeologisch onderzoek onderworpen. De opgravingen worden onder supervisie van het BAI uitgevoerd door vrijwilligers van de Stichting Monument en Materiaal. De laatste jaren worden de meeste opgravingen gecoördineerd en grotendeels betaald door de gemeente Groningen.

In het najaar van 1983 vertrok de firma Wolters-Noordhoff uit haar panden in het bouwblok tussen de Oude Boteringestraat, de Poststraat en de Broerstraat. Na het stilleggen van illegale werkzaamheden bleek uit een klein onderzoek van de gemeente Groningen, dat van de acht panden aan de Oude Boteringestraat de meeste in aanleg middeleeuwen waren. Een daarvan, Oude Boteringestraat 24 (het Calmerhuis), zou mogelijk een 13e-eeuws steenhuis zijn.

Nieuwbouw

De voorgenomen bouw van een nieuwe Openbare Bibliotheek, door eigenaar PGGM (Zeist) en projectontwikkelaar MABON (Rijswijk), hield in dat het grootste deel van het bouwblok van Wolters-Noordhoff werd gesloopt en wederom bebouwd. Vier monumenten zouden worden gerestaureerd. Dit bouwplan was voor het gemeentebestuur reden het terrein archeologisch, en de (middeleeuwse) gebouwen aan de Oude Boteringestraat bouwhistorisch, te laten onderzoeken. Dit laatste had tot doel gegevens te verkrijgen over oudere bouwkunst en daarmee doelmatiger te kunnen restaureren. Bovendien kon door combinatie van beide onderzoeken een beter beeld worden verkregen van de aard

van de bebouwing aan de Oude Boteringestraat. Het archeologische onderzoek werd uitgevoerd door vrijwilligers van de Stichting Monument en Materiaal en het bouwhistorisch onderzoek door ir. P. van Traa (Helmond) en ir. A. de Gooijer (Maasbergen). De leiding van beide onderzoeken was, namens de gemeente Groningen, in handen van de auteur.

De Oude Boteringestraat wordt samen met de Herestraat veelal gezien als onderdeel van de grote (handels)route over de Hondsrug, vanuit Zuid-Drenthe naar de kleigebieden ten noorden van de stad. Boersma (1990) trekt de vergelijking met het stelsel van parallelle wegen in oude Drentse zanddorpen en komt tot de conclusie dat de Oude Boteringestraat onderdeel is van de oorspronkelijke, parallelle wegenstructuur in de kern van Groningen. Het resultaat van zo'n wegenstructuur is een blokverkaveling, zoals die blijkt uit opgravingen bij Odoorn in Drenthe al in de Karolingische tijd voorkwam.

Opgraving

Het doel van het onderzoek op de lokatie Wolters-Noordhoff was inzicht te verkrijgen in aard en datering van de bewoning ter plaatse en in de ontwikkeling van de verkaveling tot in onze tijd. Hiertoe diende een terrein van zo'n 2000 m² binnen ca. 2 maanden onderzocht te worden. Uitgaande van een dikte van het te onderzoeken pakket 'informatie' van ca. 2,5 m, zou een groot deel van het terrein in voorgaande decennia al voor diepe kelders zijn vergraven. Kort voor de opgraving bleek echter uit grondboringen dat het op te graven pakket in totaal ca. 3,5 m dik was. Er moest dus veel meer worden onderzocht.

Halverwege juni werd begonnen met een brede sleuf aan de westzijde van het terrein. Sporen van bebouwing werden hier niet veel aangetroffen, behalve enkele 17e-eeuwse kelders en laat-middeleeuwse grondverbeteringen voor tenminste drie huizen. Deze ingegraven zandbedden doorsneden een pakket mest met een dikte van zo'n 3,5 m. Bij het verdiepen van de sleuf bleken zich duidelijk grote met mest gevulde kuilen af te tekenen. De kuilen lagen in oost-west verlopende rijen. Dit hele pakket is waarschijnlijk in relatief korte tijd tot stand gekomen. Vondsten uit de diepst gelegen kuilen dateren uit de 12e eeuw; rond de 14e eeuw moet het begraven van mest zijn gestopt.

Voor de opgraving werd rekening gehouden met sporen uit de Romeinse tijd. Op het terrein van de Universiteitsbibliotheek, ten westen van het opgravingsterrein, waren eerder vondsten uit die tijd aangetroffen. Ook op het diepste niveau, in het keizand van de Hondsrug, werden

de verwachte sporen en vondsten echter niet aangetroffen. Mogelijk dateren enkele aangetroffen standgreppels uit de Romeinse tijd, maar vondsten werden er niet in gedaan. De oudste dateerbare sporen bestaat uit een oost-west lopende (kavel?) sloot, een waterput en enige tientallen kleine, ondiepe paalgaten. Waarschijnlijk dateren deze sporen uit de vroege middeleeuwen (rond de 7e eeuw) en maken ze deel uit van één (groot?) erf. Al deze sporen bevonden zich in het noordwestelijke deel van het terrein. De sloot lag ten oosten van de rest van de sporen. Opmerkelijk was dat deze sloot dezelfde richting had als de huidige verkaveling. Bovendien lag evenwijdig eraan een tweede sloot, die blijkens de vondsten uit ongeveer de 10e eeuw dateert.

Tot aan de 12e eeuw is een langzame verplaatsing van de bewoning in de richting van de Oude Ebbingestraat te bespeuren. Mede door de snelle ophoging met humeus materiaal zijn de palen van een

Fig. 1. Overzichtsfoto van de opgraving Wolters-Noordhoff 1990. Aan de linkerzijde het Calmerhuis, geheel rechts een deel van het BAI (foto P.H. Broekhuizen, Stichting M & M).

zeer groot gebouw goed bewaard gebleven. Slechts de helft van dit gebouw kon worden opgegraven.

Waarschijnlijk al in de 12e eeuw ontstaat langs de Oude Boteringstraat een soort rooilijn. De huizen hebben een lemen vloer en zijn mogelijk in vakwerk uitgevoerd. Het terrein heeft in deze en de volgende eeuw nog een sterk agrarische functie. Achter de houten huizen werden sporen aangetroffen van tenminste twee, als stallen geïnterpreteerde, houten gebouwen. Een daarvan bezat nog een deel van het opgaande houtwerk: vertikaal geplaatste planken.

Bouwhistorisch onderzoek

In de 13e eeuw verrijzen de eerste stenen huizen. Het Calmerhuis op de hoek van de Oude Boteringstraat en de Broerstraat zal als eerste stenen huis (en een van de eerste in de stad) zijn gebouwd. Het betreft een

huis van bijna buitensporige afmetingen. Het grondplan meet ca. 8×16 m, bij een muurdikte van ca. 1,4 m (sousterrain) en 1 tot 1,2 m (zaal). De oorspronkelijke begane grond (nu het sousterrain) wordt gevormd door een overwelfd vertrek, dat vanaf de straatzijde toegankelijk was. Op een meter of drie boven straatniveau lag de ingang van de woonverdieping. Deze zeer hoge 'zaal' (6,5 m) was ongedeeld en voorzien van een grote stookplaats in de achtergevel. Halverwege deze verdieping bevond zich boven de stookplaats de 'insteekverdieping', vermoedelijk als slaapvertrek gebruikt. Buitenlicht viel de zaal binnen via kleine romaanse ramen, die hoog in de gevel, net onder de balklaag van de eerste verdieping waren geplaatst. Deze ramen waren voorzien van traliewerk en mogelijk gebrandschilderd glas-in-lood. Aan de binnenzijde konden ze met een houten luik worden afgesloten. Boven de zaal lagen nog twee verdiepingen en een zolder - waarschijnlijk in gebruik als opslagruimte

Fig. 2. Beerput uit de 13e eeuw. Op de voorgrond een uitsparing in de hoek van de fundering van een groot 13e-eeuws huis (foto P.H. Broekhuizen, Stichting M & M).

- zodat de totale hoogte van dit 'stads-kasteel' zo'n 25 m moet zijn geweest. Op de hogere verdiepingen bevonden zich afsluitbare spleetvormige ramen, die voor belichting en beluchting ervan zullen hebben gediend.

Dit huis was in de 13e eeuw niet het enige huis aan de Oude Boteringestraat. Direct ten zuiden ervan (Oude Boteringestraat 20) moet in waarschijnlijk de tweede helft van de 13e eeuw, op de resten van een afgebrand huis, eveneens een stenen huis zijn aangelegd. Ook het voormalige huis Oude Boteringestraat 18 zal in deze periode zijn gebouwd, evenals het pand Oude Boteringestraat 12, dat bouwhistorisch is onderzocht. Ook op het achterterrein verzeen in de late 13e of vroege 14e eeuw stenen huizen. Bij een daarvan werd een secundair aangelegde beerput aangetroffen. De inhoud bestond onder andere, naast enkele inheemse kogelpotten, uit een tiental houten duigenbakjes. Dit vondst-complex wordt voorlopig in de eerste helft van de 14e eeuw gedateerd.

Uit de 15e eeuw en de eeuwen daarna zijn naar verhouding weinig sporen aangetroffen. Het totale aantal beerputten uit die periode gaat de tien niet te boven. De grote diepe kelders van de firma's Wolters en Noordhoff zijn hieraan gedeeltelijk debet.

Nawerk

Momenteel wordt door de Stichting Monument en Materiaal druk gewerkt aan de uitwerking. Het bouwhistorische onderzoek is grotendeels afgerond, op enkele kleinere waarnemingen tijdens de restauraties na. Het ligt in de bedoeling in maart 1992, bij zowel de gereedkoming van de nieuwe Openbare Bibliotheek als de beëindiging van de restauraties, het resultaat van beide onderzoeken in een publicatie van de Stichting Monument en Materiaal te laten verschijnen.

Summary

In the summer of 1990 a large and important area in the medieval city of Groningen was excavated. The finds and the features prove that this area has been inhabited continuously since c. the 7th century AD. Also a large 13th-century 'steenhuus' has been investigated.

Literatuur

Boersma, J.W., 1990. De archeologie van protohistorisch Groningen. In: J.W. Boersma, J.F.J. van den Broek & G.J.D. Offerman (red.), *Groningen 1040, Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum, pp. 43-66.